

XX ASR BOSHLARIDA YURTIMIZDAGI TIL SIYOSATI VA TIL VAZIYATI

Robiya Vaxobjonov

Namangan davlat universiteti tayanch doktoranti

E-mail: mohizar_95@mail.ru +998913675004

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada sotsiolingvistika fanining asosiy obyektlaridan biri hisoblangan til siyosati va til vaziyati tushunchalariga ta'rif bergan holda, XX asr boshlaridagi yurtimizda til masalasiga oid siyosati yoritilgan.

Kalit so'zlar: til siyosati, til vaziyati, sotsiolingvistika, publitsistik matn, jadid, jadidchilik,

ЯЗЫКОВАЯ ПОЛИТИКА И ЯЗЫКОВАЯ СИТУАЦИЯ В НАШЕЙ СТРАНЕ В НАЧАЛЕ ВЕКА

Робия Вахобжонова

Докторант Наманганского государственного университет

E-mail: mohizar_95@mail.ru

АННОТАЦИЯ

В данной статье описываются языковая политика и языковая ситуация, которые считаются одними из основных объектов социолингвистики, а также языковая политика в нашей стране а начале 20 века.

Ключевые слова: языковая политика, языковая ситуация, социолингвистика, публицистический текст, джадид, джадидизм.

LANGUAGE POLICY AND LANGUAGE SITUATION IN OUR COUNTRY AT THE BEGINNING OF THE XX CENTURY

Robiya Vakhobjonova

Doctoral student of Namangan State University

E-mail: mohizar_95@mail.ru

ABSTRACT

This article describes the language policy and the language situation, which are considered one of the main objects of sociolinguistics and the language policy in our country at the beginning of the 20th century.

Key words: language policy, language situation, sociolinguistics, journalistic text, jadid, jadidism.

KIRISH. Bugungi rivojlanayotgan dunyoda faqatgina bir tildan foydalanadigan davlatni topish juda mushkul hisoblanadi. Bir davlatda eng kamida ikki yoki undan ortiq tillar mavjudligi til siyosatiga oid qonun- qoidalar, qarorlar joriy qilinishini talab qiladi. XIX asr oxiri XX asr boshlarida O'rta Osiyo ziyolilari orasida o'zlikni anglash anglash hissi kuchaygan davr edi. Xotiradan unutilish darajasigacha kelib qolgan madaniy va ma'naviy meroslarimizni qayta tiklash va insonlar orasida o'tmish madaniyatiga nisbatan hurmat, mehr-muhabbat hissini uyg'otish jarayonlari boshlandi. Albatta, bu harakatning yo'l boshchilari sifatida jadidlar maydonga keldi. Ular nafaqat ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy hayotni o'zgartirish, balki ommaning ma'naviy turmushini ham asta-sekinlik bilan o'stirishga bel bog'lagan edi. Bu o'rinda eng avvalo, ona tiliga alohida ahamiyat berib, mustabid tuzum oqibatida xalokat yoqasiga kelib qolganligini ochiq-oydin ko'ra olgan edilar. Yurtimizdagi yangicha tuzum (mustabid tuzum) yangicha til siyosati hamda til vaziyatini ham taqozo etad edi. Buning natijasida boshqa ittifoqdosh davlatlarda bo'lgani kabi, O'zbekistonda ham rus tilining o'zbek tiliga

tazyiqi kuchaydi. Ona tilimiz XIX asrning ikkinchi yarmidan boshlab, ayniqsa, XX asrning 20-yillaridan to 80-yillarning oxiriga qadar rus tilining ta'sirida qoldi. Chunonchi, o'zlari rahbarligida nashr etilgan gazeta va jurnallarda ma'naviy hayot, milliy o'zlikni anglash, bu davrdagi til siyosati, tillarning holati, o'zbek tiliga boshqa tillarning (rus tilining) ta'siri masalalariga alohida e'tibor berilgan. Biz quyida jadidlar tomonidan chop etilgan publitsistik maqolalarning ayrimlarini ko'zdan kechirgan holda davr til siyosati va il vaziyati masalalarini yoritishga harakat qildik.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Tadqiq etilayotgan mavzu Abdusaidov A, Boboyeva A, Muhammadiyev R, Kurbanova S, Tog'ayev O, Cherepaxov M.S, Kurbanov T.I, Qilichev E, Xalilova M, Proxorov E.P, Belinskiy V.G, Nikolskiy L.B, Abdurashidov Z, Egamqulov N, Mo'minov F, Nurmatov A, Voroshilov V.V, Xudoyqulov M kabi olimlarning ilmiy izlanishlarida atroflicha o'rganilgan.

Ushbu maqolada tavsifiy, tarixiy-qiyosiy, tasniflash, tahlil metodlaridan foydalanildi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Sotsiolingvistikada turli yillarda turli davlatlarda o'tkazilgan til siyosati bo'yicha ancha-muncha tajriba mavjud va bugungi kunga kelib, uning bir necha modellari shakllangan.¹ Sotsiolingvist L.B.Nikolskiy turli davlatlarda o'tkazilgan til siyosatlarini tahlil qilar ekan, til siyosati shakllangan til me'yorlarini saqlab qolishi yoki yangi til me'yorlarini joriy qilishga mo'ljallanishini; rasmiy tilni belgilashda haqiqiy til vaziyati e'tiborga olinganligi yoki olinmaganligiga ko'ra til siyosati demokratik va nodemokratik xususiyat kasb etishini; mavjud tillarning rivoji uchun teng sharoit yaratilganligi yoki yaratilmaganligiga ko'ra til siyosatining baynalmilal yoki milliy yo'nalishi mumkinligini farqlaydi.²

¹ Odilov Yo. "Til siyosati: davlat tili, rasmiy til va milliy tillar" . "O'zbek tili va adabiyoti" jurnali, 2022-yil, 2-son, 3-bet.

² Николский Л. Б. Синхронная сотсиолингвистика. – М: "Наука", 1976, - Стр. 117-119.

XX asr boshlarida til siyosati vat il vaziyati haqida soʻz yuritishdan avval bu ikki tushunchaga toʻxtalib oʻtish lozim. Sotsiolingvistika faniga oid ilmiy manbalarda til siyosatiga quyidagicha taʼrif keltiriladi; maʼlum bir davlat, sinf, ijtimoiy guruhlarning mavjud tildan hamda subkodlar vazifalarini oʻzgartish, saqlab qolish, yangi lingvistik meʼyorlarni joriy qilish yoki eskilarini saqlab qolishga qaratilgan chora-tadbirlar majmui tushuniladi. “Til siyosati tilni planlashtirish bilan shugʻullanayotganlarga tegishli boʻlib, ular rasmiy til siyosati shakllanishiga bevosita aloqador boʻlgan tilshunoslar, taʼlim xodimlari, huquqshunoslar va rahbarlardir³. V.A.Avrarin fikriga koʻra, til siyosatining bevosita obyekti tilning funksional tomoni hisoblanadi. Tilning funksional tomoni tashqi taʼsirlarga sezuvchan boʻladi. Jamiyat tilning struktura tomonini ham maʼlum darajada boshqarishi mumkin, biroq uni bevosita emas, tilning funksional tomoni vositasida boshqaradi. Yuqoridagi fikrlardan maʼlum boʻladiki, har bir til ,albatta, jamiyat uchun eng asosiy kommunikativ funksiya bajaradi va shu vazilari negizida til siyosati amalga oshiriladi.

Til vaziyati atamasi dastlab XX asrning 30-yillarida chet el olimlarining Osiyo va Afrika xalqlari tillarini oʻrganish bagʻishlangan ishlarida uchraydi. Bu termin biror-bir mamlakat yoki ularning muayyan bir hududida amal qiluvchi tillar uyushmasiga nisbatan ishlatiladi. I.Fergyson fikricha, muayyan bir vaqtda, muayyan bir joyda qanday tildan foydalanilmoqda, tillar soni, qanday turdagi til ushbu arealda ishlatiladi, qancha odam qanday sharoitda shu tilda gaplashadi, ushbu jamoa aʼzolarining shu tilga boʻlgan munosabati haqidagi masalalar, umuman ulganda, tilning qoʻllanish doirasini “til vaziyati” termini oʻz ichiga qamrab oladi⁴.

XX asr boshlaridagi til vaziyati va siyosatini oʻrganish uchun ,albatta, soʻz yuritilayotgan davrda yashab ijod qilgan, Vatan kelajagi uchun xizmat qilgan, xurlik uchun kurashgan jadidlarning badiiy, publitsistik ruhda yozgan meroslariga

³ Sh.Xudoyqulova. Sotsiolingvistika (oʻquv-uslubiy majmua). Guliston -2018, 42-43-betlar

⁴ Berdialiyev A. Oʻzbek sinxron sotsiolingvistikasi. T, 2019.

nazar solishimiz lozim. Jumladan, jadidlar tomonidan nashr qilingan “Oyina” jurnali, “Turkiston viloyati gazetasi”, “Xurshid” va boshqa gazeta, jrnallarda til masalalariga bag’ishlangan maqolalar bosilib turgan. Jumladan, Maxmudxo‘ja Behbudiy “Ikki emas, to‘rt til lozim”, “Til masalasi”, “Sart so‘zi majhuldur”, “Sart so‘zi ma‘lum bo‘lmadi” singari bir qator maqolalarida o‘zining tilshunoslikka oid qarashlarini bayon qilgan. Bu haqida quyidagilarni yozadi: “Turkistonning o‘ziga tegishli shevasi turk tilining lahjasi bo‘lib, “Navoiy” kitobi bu lahjaning go‘yo muhim kitobidir. Ammo ko‘pdan beri Turkistonda madaniyat va san‘ati va adabiyoti tadanniy etgani uchun xalq bu lahjani buzganlar. Buzmoq nari tursun, Turkistonning har bir shahrining va hatto ba‘zi biq qasaba va ko‘ylarining shevasi boshqadur”⁵. Yuqoridagi matndan ma‘lum bo‘ladiki, bu davrdagi mustabid tuzum, madaniy, siyosiy, iqtisodiy turmushdagi o‘zgarishlar tilda o‘z aksini ko‘rsatmay qolmaydi, chunonchi bu fikrlar XX asr boshlaridagi til siyosatiga ham oiddir.

So‘z yuritilayotgan davrga oid manbalarni ko‘zdan kechirish davomida shu narsa ayon bo‘ldiki, o‘zbek millatiga mansub bo‘lgan holda milliy tilida erkin gaplasha olmagan, ziyoli qatlam esa rus tilini o‘rganishga o‘z -o‘zidan majbur bo‘lgan.

Hatto rasmiy yig‘inlar ham rus tilida olib borilgan. Agarda o‘zbek tilida gapiradigan bo‘lsa, u insonga bepisand munosabatda bo‘lingan. Ota-onalar ham o‘z farzandlarini o‘zbek maktablariga emas, aksincha, rus maktablariga berishga harakat qilishgan. Shu vaziyatlarga shaxsan guvoh bo‘lgan Abdulla Avloniy, Behbudiy, Ashurali Zohiriy, Fitrat kabi jonkuyarlar xalq ongiga milliy til va adabiyotimizni saqlash qolishga, asrashga qaratilgan, publitsistik, drammatik, badiiy asarlari bilan ta’sir o‘tkazganlar. Jumladan, Abdurauf Fitrat jonkuyar tilshunos sifatida 20- yillar til siyosati haqida “Sarf” kitobida yozadi: “... Bugun turk dunyosi uchun “Bir yalpi til” qabul etmak xayollari bilan ovora bo‘ldik. Tilimizni shunga to‘g‘ri yurguzmak uchun unumsiz tirishdik. Bu xayollarning amalga oshmogonini bilgandan keyin o‘z tilimizni tushuna boshladik. Bu yo‘lda birinchi odimni qo‘qonlik Ashurali Zohiriy otdi. Imlo bitik so‘zini yozib chiqardi. Undan so‘ngra Toshkentda “Chig‘atoy gurungi” ochildi”.

⁵ Ko‘rsatilgan manba.

Fitrat 1919-yil 12-iyunda “Ishtirokiyun” gazetasining 132-sonida e’lon qilingan “Tilimiz” maqolasida o‘zbek tilining tarixidagi achchiq qismati, uzoq yillar arab va fors tillar ta’sirida bo‘lib kelganligi, lekin leksik-grammatik jihatdan bu tillardan hech qanday qolishmasligini ta’kidlaydi⁶. Ushbu maqoladagi ayrim o‘rinlarni keltirishni joiz deb topdik. Chunonchi, “Dunyoning eng boy, eng baxtsiz tili qaysi tildir? Bilasizmi? Turkcha. Shoirlik qilmoqchi emasman, so‘zning to‘g‘risi shudir. Dunyoning eng boy tili turkchadir, eng baxtsiz tili xud turkchadir. Tillarning baxtsizligi sovet hukumati chog‘inda bo‘lg‘on bir ishdir, bundan burun baxtli edilar deganlar tilimizni holini bilmasdan gapirurlar. ... Turk tili shuncha boylig‘i, shuncha tugalligi bilan baxtsizliqdan qutula olmamishdir. Turk tili dunyoning eng baxtsiz tilidir. Turkchaning baxtsizligi arab bosqini bilan bog‘lanmishdir.

Turkcha baxtsizdir. Ming yillardan beri ezila kelmishdir, lekin bitmamishdir. Bitmas! Yahsamishdir – Yashar. Negakim, boydir. Turkcha yashamishdir. Yashar, lekin o‘zini arab, fors tillaridan qutqara olurmi, yo‘qmi?⁷ Yuqoridagi fikrlardan ma’lum bo‘lishicha, bu davrdagi o‘zbek tiliga bo‘layotgan munosabat, milliy til sifatida yetarlicha e’zozlanmayotgani, unga nisbatan hurmatsizlik qilinayotgani faqatgina rus tili ta’siridagina emas, balki ancha oldinroq Markaziy Osiyoni egallagan arablar, qolaversa, fors tili o‘z ta’sirini ko‘rsatmoqda degan fikrlarni ochiq-oydin anglashimiz mumkin. Bizningcha esa, XX asr boshlariga nazar soladigan bo‘lsak, o‘z tilimizga oid siyosat rus hukumati manfaatlari uchungina xizmat qilgan. Vaholanki, bu davrda ona tilimizga rus tili shu qadar ta’sirini o‘tkazganki, buni yuqorida aytganimizdek, yoppasiga barcha qatlam bu tilni egallashga harakat qilganidan bilish qiyin emas. “O‘zbek tilshunosligi tarixi” kitobida keltirilishicha, bu davring yetuk tilshunoslaridan hisoblangan Ashurali Zohiriy ham, tilimizning bu holatiga: “agar ajnabiy so‘zlar qo‘llanaversa, tilda soflik bitta-bitta, sal yilning ichida boshqa so‘zlar u tilni qoplab, tanimaslik holiga kelib qoladi va yutadi. Shuning uchun ham turmushga kirib kelayotgan yangi

⁶ Nurmonov A. O‘zbek tilshunosligi tarixi. T, “O‘zbekiston”-2002, 139-bet.

⁷ Fitrat “Tilimiz” maqolasi. “Ishtirokiyun” gazetasi. 1919-yi, 12-iyul. 132-son.

tushunchalarni ifodalamoq uchun “o‘z tilimizning boyligidan foydalanmoqni tavsiya etadi. “Ag‘ar undoq so‘zlar topilmasa, ovrupacha, arabcha, forsiychadan olmoq” lozimligini aytadi.⁸

Abdulla Avloniy ham barcha xalqlarning eng muhim belgisi til ekanligini ta’kidlaydi. “Dar bir millatning dunyoda borligini ko‘rsatadurg‘on oynai hayoti til va adabiyotdir. Milliy tilni yo‘qotmak millatning ruhini yo‘qotmakdir”⁹.

Yuqoridagi fikrlardan ayon bo‘ladiki, har bir davrning o‘z til siyosati hamda u asosida shakllangan til vaziyati vujudga keladi. Shu jumladan, ushbu fikrlarimiz XX asr muhitiga ham taalluqlidir.

XULOSA. O‘tmish tariximizga nazar salsak, taassufki, rus tuzumi davrida milliy g‘urur, millat ruhi bo‘lgan ona tilimizning obro‘cini kamaytirishga bo‘lgan urinishlar ko‘p bo‘ldi. Ma’rifatparvar ijodkor, millat junkuyari Abdulla Qodiriy “O‘zbek tili kambag‘al emas, balki o‘zbek tilini kambag‘al deguvchilarning o‘zi kambag‘al. Ular o‘z nodonliklarini o‘zbek tiliga to‘nkamasinlar”, deya ta’kidlashi vositasida tarixning zaharli holatlarini ko‘rsatgan. Mustabid tuzum davrida ona tilimizga bo‘lgan nohaqliklarga qaramasdan, xalqimiz o‘z ona tilini saqlab qola oldi. 1989-yil 21-oktabr kuni qabul qilingan “Davlat tili to‘g‘risidagi qonunga muvofiq, o‘zbek tili davlat tili, deb e’lon qilindi.

Muhtaram Prezidentimizning 2019-yil 4-oktabrdagi “O‘zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeini tubdan oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi farmoni ona tilimiz borasida amalga oshirilayotgan muhim til siyosatidir. Farmonga binoan 21-oktabr mamlakatimizda “O‘zbek tili bayrami kuni”, deb e’lon qilindi. Bundan tashqari, Vazirlar Mahkamasida Davlat tilini rivojlantirish departamenti tuzilmasining tashkil etilgani o‘zbek tilining obro‘cini, mavqeini oshirish, tilimizga bo‘lgan hurmatni yanada oshirish, bu borada davlat siyosati amalga oshirilayotganini yaqqol isbotidir.

⁸ Nurmonov A. O‘zbek tilshunosligi tarixi. T, “O‘zbekiston”-2002, 135-bet.

⁹ Abdulla Avloniy. Toshkent tongi. G‘afur G‘ulom nomidagi adabiyot va san‘at nashriyoti, T., 1979, 249-267-betlar

ADABIYOTLAR (REFERENCES)

1. Xalilova M. O'zbek tili stilistikasi asoslari. "Farg'ona" - 2009.
2. Sultonmurodova S, Sharipova O'. O'zbek tili stilistikasi. Toshkent-2009.
3. Boltaboyev H. "Abdurauf Fitrat" jadid adabiyoti namoyandalari. "Zabarjad media" – 2022.
4. Nurmonov A. O'zbek tilshunosligi tarixi. Toshkent -2002.
5. Sh.Xudoyqulova. Sotsiolingvistika (o'quv-uslubiy majmua). Guliston -2018, 43-44-betlar.
6. Abdusaidov A. Gazeta tilining leksik-stilistik xususiyatlari. – Samarqand: SamDU nashri, 1991 va boshqalar.
7. Berdialiyev A. O'zbek sinxron sotsiolingvistikasi. T, 2019.
8. Cho'lpon. "Turkistonda matbuot" maqola. "Fuqaro fuyuzati" jurnali Boku-1920.
9. Николский Л. Б. Синхронная сотиолингвистика. – М: "Наука", 1976, - Стр. 117-119.
10. Xolboyev S. Jadidlar.Munavvar qori Abdurashidxonov(risola). Toshkent-2022,119-bet.
11. Madaminova G. "Publitsistika uslubida maqol va matallarning ifodalanish xususiyatlari" Journal of universal science research. 2017. 594-599-betlar.
12. Odilov Y. "Publitsistik matn va leksik taraqqiyot" . "Til va adabiyot ta'limi" jurnali. 2020.
13. Usmonova U. "Publitsistik matnning sintaktik-stilistik xususiyatlari" maqolasi. 2018.
14. WWW.Kitobxon.com.
15. WWW.ziyouz.com.

